

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**БУХОРО МУҲАНДИСЛИК-ТЕХНОЛОГИЯ
ИНСТИТУТИ**

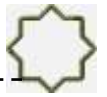
«ИЖТИМОЙ ФАҢЛАР» КАФЕДРАСИ

**МАРКАЗИЙ ОСИЁ ФАЛСАФИЙ
ТАФАККУРИ ТАРАҚҚИЁТИДА
ТАСАВВУФ ТАЪЛИМОТИНИНГ
ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ**

**мавзусидаги республика илмий-назарий
АНЖУМАН**

Бухоро – 2022

2. Аҳмад Зиёуддин ал-Кумушхонавийга тасаввуф йўлидаги нақшбандия, кодирия, суҳравардия, кубравия, шозиия, чаштия, мавлавия тариқатларнинг муршиди сифатида фаолият юритишга устози томонидан ижозат берилган.

НАҚШБАНДИЙЛИК ТАРИҚАТИГА ДИНИЙ-ФАЛСАФИЙ ТАЪЛИМОТЛАРНИНГ ТАЪСИРИ.

Тешаев Н.Н. – БухДУ «Миллий гоя, маънавият асослари ва ҳуқуқ таълими» кафедраси доценти, ф.ф.н.

Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд улуғ мутасаввиф файласуфларнинг асарларини, хусусан, ибн Арабий асарларини мутоала қилишга ҳам кўп вақтини сарфлаган. Тасаввуф устозларидан бири, андалусиялик файласуф Муҳийиддин Абу Абдуллоҳ ибн ал-Арабийни кўпчилик олимлар «вахдат ул-вужуд» (борлиқнинг ягоналиги) ҳамда «вахдат ул-шуҳуд» (эътиқод бирлиги) таълимотларининг асосчиси ҳисоблашади. Уни «Шайх ул-акбар» ёхуд «Ибн Афлотун» (Афлотун ўғли) деб хурматлашади. Муҳийиддин ёшлигидан сўфийлар тариқатига кириб, Андалусия, Тунис, Марокаш, Сурия ва бошқа юртларини кезиб замонасининг фозилларидан таълим олган. Мусулмон шарқи илоҳиётчи олимлари Ал-Харроз, Ҳаким ат-Термизий, ал-Муҳосибий, Мансур Халлож, Абу Ҳамид Ғаззолий, Абу Исҳоқ ал-Исфароний асарлари билан танишган. Замонаси фузалосидан Ибн-Рушд, Шаҳобиддин Суҳравардий, Фахриддин ар-Розий, Ибн ул-Фарид каби алломалар суҳбатига етишиб, улар билан хат ёзишиб турган. 1223 йилдан умрининг охиригача Дамашқ шаҳрида яшаб ижод қилган.

Ибн Арабийнинг машҳур асарларидан «Фусус ал-ҳикам» («Ҳикматлар жавохироти») ва «Футухот ул-Маккия» («Макка кашфиётлари») ислом фалсафаси дурдоналаридан саналади. Ҳазрат Жомийнинг устози Хожа Муҳаммад Порсо «Фусус-жондур», «Футухот кўнгил» деган экан. Демак, Нақшбанднинг асхобларидан бири Муҳаммад Порсо ҳар иккала асарни жуда юксак баҳолагани замирида кўп маънолар бор. Айниқса, «Фусус-ул-ҳикам»га машҳур олимлар томонидан 150 марта шарҳ ва тавзиҳ –изоҳлар ёзилган.

Машҳур Навоийнинг замондоши Абул Восеъ Низомий «Мақомати Мавлоно Жомий»да ёзишича, султон Ҳусайн Бойқаро Ҳиротнинг Жомеъ масжидида Ибн Арабийнинг «Фусус» и ва унинг «куфр»и мавзуида диний-фалсафий баҳс уюштирилган.

Е.Э.Бертельс мазкур Абул Восеъ Низомий асарларига суяниб ёзишича, Жомий «Бу асарнинг асл маъноларини камдан-кам одам тушунади» дер

эканлар. «Фасус ал-ҳикам»ни кўпчилик олимлар муалифнинг шогирди ва тутинган ўғли Садриддин Кўнёвий тавсири орқали тушунишга уринганлари ҳақида маълумотлар бор.

Аслида Хожа Баҳоуддин ибн Арабий асарларини ўқиганлиги ва энг муҳими, унинг таълимотини қабул қилгани ҳақида бизнинг кўлимизда аниқроқ маълумот йўқ. Аммо Ибн Арабийнинг илми ғайб олимларидан бири сифатида ўрганишгани сир эмас. Имом Исмоил Бухорий таъкидлаганидек, илми ғайбнинг ягона устози ҳақ-таъолонинг ўзидир. Айни вақтда ҳадиси шарифда айтилганидек, пайғамбар ворислари саналмиш илоҳиётчи олимлар, айниқса валий олимлар илми ғайбдан воқиф эканликлари табаррук манбаларда, хусусан, Фаридуддин Аттор, Муҳаммад Порсо, Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий асарларида таъкидланган.

Хожа Баҳоуддин замонасининг етук олимлари қаторида мадрасаларда ўқитилган ва ўқитилмаган машҳур фалсафий асарлар билан танишган бўлиши мумкин. Аммо Ҳазрат Баҳоуддин, ибн-Арабийнинг издоши дейиш тўғри эмас.

Табаррук манбаларда ёзилича, Хожа Баҳоуддин қирқ кунлик хилватда тоат-ибодат қилиб юрганида шундай мзъжиза юз берган. Хожанинг кўзига Туркистон машойихларидан Сулаймон Боқирғоний (Ҳаким ота) кўринган. Ҳаким ота аслида Хивалик бўлиб умрининг охирида Оққўрғон (Тошкент вилояти) қишлоғига келиб қолган. Ҳаким ота Баҳоуддинга кўриниб айтганки, «Бундан буён тарбият таҳсил учун дарвеш Ҳалил қошига сафар қил унинг йўлидан борғил». Шундай деб, Ҳаким ота ёнига дарвеш Халилни чақириб, унга Баҳоуддинни танитган. Бу ғаройиб учрашувни Хожа Баҳоуддин бобосига гапириб берганида, у неварасига: «Бўтам, сенга азизлик ва авлиёлик Туркистон шайхларидан келур деган. Шундан сўнг Баҳоуддин дарвеш Ҳалилни излаб топган, унга мурид бўлиб, билим олишни давом эттирган.

Еттисув томонларда (Туркистон ёки Сирдарёнинг нариги томонидаги Қошғар атрофларидаги давлат бўлса керак) хуумронлик қилган султон Халил ёки Ғазанфар султон саройида хизмат қилган йиллари Баҳоуддинга билим, маърифат таҳсилига кенг йўл очилди. Олим ва султон мулозими Баҳоуддин сарой кутубхонасидаги жуда кўп нодир китоблар, қўлёзмалар билан танишиб чиқди. Туркий ва форсий тилларида ёзилган бу китобларда ажам ва араб фалсафасига, сўфийлик тариқатларига доир, шунингдек табиёт ва тарихга доир билимлар жамланган эди.

Дарвеш қаландар султон Ҳалил ҳукумдорлик қилган йиллари сарой кутубхонасини Искандария, Бағдод, Дамашқ, Маккаи Мукаррама каби жаҳон маданияти марказларидан олиб келтирилган жуда кўп китоблар билан

бойитди. Бу китоблар орасида араб, форс ва турк олимлари юнон ва латин тилларидан таржима қилган китоблар ҳам бор эди. Кутубхонада, шунингдек, араб ва форс олимларининг фалакиёт, риёзиёт, ҳандаса, кимё ва табобатга оид асарлари ҳам кўп эди.

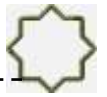
Хожа Баҳоуддин бу китобларнинг кўпчилигини мутолаа қилиб, ўрганиб чикди. Табиийки, у диний-фалсафий асарларга кўпроқ эътибор берган. У «Анал-ҳақ» дегани учун оёқ- қўли чопилган Мансур Ҳаллож, Абу Ҳомид Ғаззолий, Аҳмад Ясавий, Жалолиддин Румий, Ибн-Арабий, Ибн-Можжа асарларини катта эътибор билан ўқиди. Ибн –Арабий (1164-1240)нинг «Футуҳоти ал-Маккия» ва «Фусус ал-ҳикам» фалсафий асарлари Мағриб ва машриқ олимлари ўртасида маълум ва машҳур эди. Бу асарлар узоқ асрлар давомида Шарқ ва ғарб олимлари , руҳонийлар ўртасида қизгин баҳс- мунозалар уйғотди. Баъзи сўфийлар Ибн-Арабийни авлиёлар устози, пайғамбар даражасидаги улуғ сиймо деб билишса, бошқалар уни ислом динининг душмани деб ҳисоблайдилар. Е.Э.Бертельс манбалар асосида ёзишча , буюк мутафаккирлар Абдурахмон Жомий ва ундан аввалги улуғ олимлар Ибн Арабий асарларини тасаввуф илмида Куръон ва ҳадиси шарифдан кейинги асосий қўлланма деб билишган. Ибн Арабий умри давомида 400 га яқин асар ёзган, дейишади. Унинг энг машҳур асарларидан бири «Футуҳоти ал-Маккия» («Маккада очилган кашфиётлар») бўлиб, худоитаъоло қудрати ва мўжизаларини, илми ғайб сирларини фақат валий одамларга очувчи қомусий асар ҳисобланади. Мазкур асарда Ибн Арабий Ҳақ Таъолога етишишнинг манзиллари ва мақомлари ҳақида, ҳол илми¹ ҳақида ёзади. Унинг таълим беришча, Ҳақ – таъолога етишиш йўлларида 19 мақом, 360 манзил ва карвонсарой бор. Манзиллардан бири – ишонч-эътикод; иккинчиси-сабр; учинчиси-итоат; тўртинчиси- шукр қилмоқдир.

Шу асарда Ибн-Арабий тасаввуфнинг икки қутби ал-фикр ва ал-зикр² ҳақида гапиради. Ибн-Арабий фикрларича, Иблис худонинг душмани ҳам, дўсти ҳам эмас. Иблис фақат инсонга душмандир. Мусо пайғамбар билан олишагн Фиръавн ҳам худонинг душмани эмас. Ибн Арабийнинг шундай зиддиятли фикрлари кўп олимларни ўйлантириб, саросимага солган.

Хожа Баҳоуддин бундай мураккаб, зиддиятли мулоҳазаларнинг қаердан келиб чиққанлигини билишга уринди. Ва шундай хулосага келдики,

¹ Ҳол илми- Қадимда аниқ фанлар ёки илми ҳол (атраномия, физика, математика, математика-риёзиёт, геометрия-ҳандаса, алжабр, кимё жуғрофия ва бошқаларга нисбатан фалсафа ва руҳий оламни тадқиқ этувчи илмий ҳол юқори баҳоланар эди. Подшоҳлар ва султонлар мана шу илми ҳол вакиллаи, шоир, мутасаввиф авлиёларни ўзларига устоз деб уларнинг маслаҳатларига амал қилар эдилар.

² Ал-фикр ва ал-зикр –Бу сўзлар маъносида ҳам кўринадики олий тушунчалар ҳақида фалсафий фикр-мушоҳада қилиш ва аллоҳ Каломи –Куръони Карим оятлаини, шу билан боғлиқ азиз-авлиёларнинг қилмишларини ёд этиш ҳақида гап беради.

дилида доимо Аллоҳни ёд этиб яшайдиган одамларга Иблис зарар етказолмайди. Аксинча, дилида шайтоний ўйлар билан яшайдиган одамларни, Иблис йўлдан оздириши табиийдир. Кўпчилик сўфийлар ўзлари чуқур билим маърифатга эришмай туриб, бошқаларни ўзига эргаштиришга уринадилар, турли-туман мураккаб фикр- мулоҳазалар уммони орасида ўзлари ҳам адашиб қоладилар ва сезмаганлари ҳолда ислом динидан узоқлашадилар. Ахир Қуръони Карим ва Ҳадиси шарифда чин инсонлар, баркамолликнинг йўллари аниқ-равшан кўрсатилганку! Қуръоннинг 11-сурасида Баҳоуддин ўз саволларига аниқ жавоб топди: «Ёки: уни (Қуръонни) Муҳаммад тўкиб чиқарган, дейдиларми? Айтинг: « у ҳолда, агар ростгўй бўлсангизлар, Аллоҳдан ўзга, кучингиз етган барча бутларни (ёрдамга) чорлаб, шунга ўхшаш ўнтагина «тўқилган» сура келтирингиз! Бас, агар улар (яъни Аллоҳни қўйиб, сиғинадиган бутларингиз) сизларга жавоб қилмасалар, у ҳолда билингизки, албатта (бу Қуръон) Аллоҳнинг илми азалийси билан нозил қилингандир ва ундан ўзга бирон илоҳ йўқдир».

Хожа Баҳоуддин «Қайси фирқадан бўлсалар ҳам куфр кетгувчиларнинг борар жойлари дўзахдир», деган сўзларни ўқиркан, сўфийларнинг турли-туман тариқатларига қўшилмай, фақат Каломи шариф ва унга амал қилувчи пайғамбар ҳадислари йўлидан беришга аҳд қилди.

Ёш Баҳоуддин пайғамбар Муҳаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи васалламнинг ёлғиз худодан бошқа ҳеч қандай раҳбари йўқлигини эслаб султон Ҳалилга хизмат қилишдан воз кечди. У саройни, ҳашаматли ҳаёти тарк этди. Муҳаммад пайғамбар изидан боришга аҳд қилди.

Хожа Баҳоуддин шарият қонун-қоидаларига қаттиқ ёпишиб олмаган. У хурофотни қоралаш билан бирга, янги билимларни ўрганишга интилган. Ва шу аснода инсоннинг оламдаги ўрнини, Ҳақ Таолога муҳаббати муаммоларини кўп ўйлаган.

Боғдодга биринчи сафари вақтида Хожа Баҳоуддин тасаввуфнинг йирик олими, Боғдод фалсафий мактабининг асосчиси Абу Абдуллоҳ ал – Муҳосибий хотирасини ёдлаб, қабрини зиёрат қилди.

Ал-Муҳосибий фикрига кўра, инсоннинг дилидаги ниятлари, ички ва ташқи дунёси орасидаги мутаносиблик, уйғунликнинг бузилмаслигини текшириб туриш керак. Ҳаққа етишиш йўлида сўфийнинг олам сирларини тушунадиган ҳолга кириши, илми ҳол тушунчасини ҳам Муҳосибий ихтиро этган эди.

Боғдодда Хожа Баҳоуддин, шунингдек, бутун дунё сўфийлари устоз деб ҳисоблайдиган Жунайд Боғдодий қабрини зиёрат қилди. Аҳмад Яссавий

эслатишича Жунайд Боғдодий фано филлоҳ¹. (Аллоҳ ҳузурида фано топиш) назариясини кашф этган. «Фано» тушунчаси мусулмон мистицизми, илми ғойбнинг, сўфийлик мақоматининг асосий истилоҳларидан биридир. Худога муҳаббат, ҳақиқатга чин ошиқлик бу йўлда барча машаққатларга, хор-зорликларга сабр-матонат юилан чидаш улуғ мутасаввифларгагина насиб этади. Хожа Аҳмад Яссавий айтади:

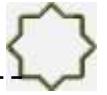
*Жондин кечган чин ошиқлар дунё эмас,
Нафси ўлик обу таом гамин емас,
Бу дунёда суду зиён бўлса билмас,
Дунё келиб, жилва қилса боққони йўқ.
Ишқсиз келди одам эрмас, англасангиз,
Бемухаббат шайтон қавми, тингласангиз.
Ишқдан ўзга сўзни агар сўзласангиз,
Илкингиздан иймон, ислом кетти бўлғай.*

Устоз Жунайд Боғдодий шунинг учун ҳам «Ана-л-ҳақ»- «Мен худоман» деб такаббурлик қилган Мансур Халложни қоралаган². Ҳақ васлига етишиш, чин ошиқлик, ваҳдат (ягоналик) «май»идан маст бўлиб, жазавага тушишни деярли барча сўфийлар эътироф этадилар. Каъба атрофини айланганларида муқаддас остонани тавоф қилиб ўпишлари идрок этилди. Мастлар деганда зикри сано қилувчиларнинг бор оламни унутишлари англашилади. Дунёдаги машҳур шоир ва файласуфлар олим Умар Хайём рубоийларидаги май ҳам худди шундай диний ташбех, мажоздир:

*Дунёдаги улуғ сўз- Қуръон ўқилур,
У ҳам мудом эмас, аҳён ўқилур.
Пиёла четида бир оят борки,
Ҳар жойда, ҳамиша , ҳар он ўқилур....*

Жунайд Боғдодий сўфий дарвешларнинг ваҳдат майидан маст бўлиши ғоясидан аввалроқ «фано», яъни тирикликда «йўқдай» яшаш, худои таъоло жамолига етишиш йўлида бу дунё ҳавасларидан кечиш ғоясини илгари сурди. Жунайд Боғдодий фикрича, ҳаққа етишув йўлидаги биринчи босқич шариат ҳукмларига амал қилиш (шариатда ҳар ишда ҳалоллик, поклик

¹ «Фано-филлоҳ»- Аллоҳ даргоҳига сингиб, Ҳақ таъоло васлига етиб, йўқ бўлиш. Ер юзидаги барча гуноҳлардан юкланиш, тирик туриб, йўқдай ҳеч нарса тиламай, таъма қилмай, фақат Аллоҳ даргоҳига кетишни талаб қилиш маъноларини англатади. Аҳмад Яссавий айниқса бу таълимотга қаттиқ амал қилган.
² Машҳур сўфий Мансур Халложнинг «Ана-л-ҳақ» деган иборатини турлича талкин қиладилар ва тушунадилар. Халлож замондошлари ҳам уни нотўғри тушуниб кофирга чиқарганлар. Аслида – «Ана-л-ҳақ»- «Мен худоман» дегани эмас. «Ҳақиқат менинг ўзимдадир, виждоним буюргани ҳақиқатдир» дегани. Ахир худо кўнгилга солса эътиқод пайдо бўлади. Бу ўринда Мансур Халлож шу маънони ифодаламоқчи бўлиши керак.

буюрилади, макруҳ-ҳаром ишлар манъ этилади¹). Бунга барча мусулмонлар амал қилишлари зарур. Иккинчи босқич тариқат, асосан сўфийлар йўлидир.² Сўнгги босқич ҳақиқат бўлиб, бу юксакликка нодир ва комил инсонларгина эришади. Ҳақиқат мақомида Аллоҳ таъоло васлига етишган ҳисобланади.

Боғдод шаҳрида ўша вақтда 20 дан зиёд кутубхона бўлиб, Баҳоуддин уларда сақланаётган тасаввуфга доир асарларни синчиклаб ўрганди. Табиийки, Хожа Баҳоуддин бу ерда ислом оламига донғи кетган Мансур Ҳаллож ҳаёти ва таълимоти билан ҳам қизиқди. Унинг асарларини топиб ўқиди. Бошқа мутасаввифлар ҳаққа етишиш йўлларини, илми ғайбни илоҳий сир деб, ҳар кимга билдирмас эдилар. Мансур Ҳаллож эса айрим нодир зотларгина эмас, балки оламдаги ҳамма мавжудот Аллоҳнинг тажаллийси-кўриниши, илоҳийлик инсонга ҳам хос деб эълон қилди. Бу фикр билан «вахдати- вужуд» таълимотига йўл очган. Ҳаллож ўз ғояларини Ўрта Осиё, Ҳиндистон, Ироқ ва бошқа мамлакатларга тарғиб қилган ва мухлислар орттирган. Мусулмон олимлари Мансур Ҳалложни бидъатчиликда ва шаккокликда айблаб, қатл этиш ҳукм чиқарганлар.

Хуллас, Хожа Баҳоуддин уни бутун умри двомида айрим олимлар ва шайхлар сўфийликнинг турли тариқатлари, турли мазҳаб вакиллари ислом динини чалкаштириб юборганликларини аниқлади. Энди исломни асл ҳолига, тозалик даврига қайтариш, уни турли-туман чалкашликлардан ва расмиятчиликлардан тозалаш зарур, деган фикрга келди ва шу шиорни ўртага ташлади. Шарқ мамлакатларидаги барча софдил мусулмонлар бу чақириққа қизгин жавоб бердилар. Шу тариқа Бухорода исломни мусаффолаштиришга, инсонийлигига қайтаришга аҳд қилган ғоят кучли нақшбандийлик сулуки-ижодий мактаби вужудга келди. Оқибатда Мувароуннаҳр, Хуросон, Эрон, Усмонли туркия, ҳатто Олтин Ўрда давлатларидан Бухорога, Баҳоуддин ҳузурига минглаб шогирдлар оқиб кела бошлади.

Баҳоуддин Нақшбанднинг маърифати, табиий ширинсуханлигини, самимияти, оташин воизлиги, ибодатда покизалиги унинг таълимоти доврўғини оламга таратди.

Нақшбандлик таълимотида муҳим янгилик тарки дунёчиликдан воз кечиб, ҳалол меҳнатнинг ноз-неъматларидан баҳраманд бўлиб яшаш, дунёвий ҳокимият билан халқ манфаатлари йўлида ҳамкорлик қилиш,

¹ Тариқат- йўл маъносида. Тасаввуфга кўра покланишнинг турли босқичларидан ўтиб, ҳақиқатга етишиш йўллари турличадир. Ислом тарихида кубравия, Нақшбандия, Сухравия, Яссавия, Қодирия каби тариқатлар бор.

² “Вахдати вужуд”- Бу таълимотга кўра, моддий олам нарсалар дунёси ҳақиқий эмас, ҳақиқат фақат Аллоҳда мужассамлашган, моддий олам Аллоҳнинг нури, шуъласидир. Вахдати вужуд намояндалари (Ибн Арабий ва б.)худо бутун борликни яратиб туради, деб ҳисоблашган. Вахдати вужуд айниқса 17-19 асрларда Ҳиндистон ва Туркистонда тасаввуфнинг кенг тарқалишига сабаб бўлган.

хукумдорларни илму-маърифатга, адл-инсофга чақириш яхши самаралар бера бошлади. Шунинг учун ҳатто подшолар ҳам нақшбандийлик билан яхши муносабат ўрнатишлари зарур бўлиб қолди.

ТАСАВВУФ ТАЪЛИМОТИДА РУҲИЙ КАМОЛОТ МАСАЛАСИ.

Каримов Б.Х. – БухМТИ Ижтимоий фанлар кафедраси доценти

Инсон ва унинг камолоти масаласи ҳамма даврларда ҳам долзарб бўлган. Тасаввуф таълимотлари бу масалага махсус эътибор берганлар, чунки уларнинг мақсади инсон руҳини олий ҳад даражасига юксалтиришдир.

Баркамол авлодни тарбиялаш сиёсатимизнинг устувор вазифаси бўлиб турган бугунги кунда камолотга етакловчи йўл, воситаларни излаш, тадқиқ этиш илмий жамоатчиликнинг асосий вазифаларидан биридир.

Таниқли тасаввуфшунос олима, профессор Гулчеҳра Наврўзова ўзининг «**Нақшбандия – камолот йўли**» номли китобида ҳазрат Азизоннинг камолотнинг ўн шартини қуйидагича келтиради.

Тасаввуфнинг хожагон тариқати инсоний камолотга етакловчи мўътадил, меъёрдаги мақбул йўлни топган. Хожагон тариқатининг пири Баҳоуддин Нақшбанд устозларидан бири, Ҳазрат Азизон номи билан машхур ва у яшаган йилларни Ҳазрат Азизон даври дейиш даражасига муносиб зот. Ҳазрат Хожа Али Ромитаний ҳам инсон камолоти масалалари ҳақида тафаккур этган. «Рисолаи Ҳазрат Азизон»да у инсонни Ҳақиқатга етишига ёрдам берувчи, комил инсон бўлиши учун лозим бўлган **ўнта** шартни кўрсатган. Рисолада риоя этиш, бажариш керак деган шартлар инсонни ўз-ўзини англашга, ўз-ўзини бошқаришга ёрдам беради.

Биринчи шарт таҳоратли бўлиш ёки покланишдир. Ҳазрат Азизон покланиш ёки таҳоратни тўрт хилга - зоҳирий, ботиний, дил ва бош таҳоратига бўлиб, инсонни пок зот - Аллоҳ файз ва нурларини олишга тайёр бўлишга ёрдам берувчи шарт деб қарайди. Зоҳиран таҳоратли бўлишга ҳаракат қилиб инсон ўз жисми, либоси, манзилу маконини поклайди. Ботин таҳорати ила ҳалол лўқма ва ичимликларга риоя этиб, вужудидаги барча хужайраларигача поклайди. Бош ва қалб таҳорати ила маънавийолами покланиб, зоҳиран ва ботинан камолотга тайёр бўлади.

Рисолада ёзиладики, инсон покланиб, ҳам халққа, ҳам холикқа мақбул бўлсагина бу шартни мукамал бажарган бўлади.

Иккинчи шарт ношоиста сўзлардан тилнинг хомушлиги. Бу шарт инсонни ўзига берилган гапириш қувватларини бошқаришга ўргатади. Инсон бошқа мавжудотлардан фасоҳатли нутқи билан ажралиб туради. Бир оғиз